

La investigació mediàtica a l'Amèrica Llatina completa un cicle*

Elizabeth Fox

Partnership for Child Survival
Washington D.C., USA.

Rebut: octubre/1995

Resum

Durant els últims quaranta anys, la investigació mediàtica a l'Amèrica Llatina ha demostrat un compromís notablement consistent amb l'anàlisi crítica, i ha aconseguit respondre a les demandes de les circumstàncies polítiques de cada període. Al mateix temps, ha completat un cicle: de la investigació aplicada al desenvolupament dels mitjans (*applied media development research*) dels anys 1950 i 1960, fins a la recerca aplicada al desenvolupament dels mitjans dels 1990. Examinant les orientacions de la recerca en comunicació a Llatinoamèrica en quaranta anys, aquestes dues tendències —d'una banda, l'habilitat a comprometre's amb l'activisme polític i, de l'altra, el més recent retorn a una disciplina més aplicada— semblen sorgir més com a resultat de les canviants relacions entre els mitjans i l'Estat llatinoamericà, que no pas del fracàs o d'una intuïció crítica especial dels intel·lectuals llatinoamericans. Aquest article explora aquesta relació i el tipus de recerques mediàtiques que genera.

Paraules clau: Investigació comunicativa llatinoamericana, anàlisi crítica, teoria de la dependència, polítiques de comunicació nacionals, cultura popular, polítiques culturals.

Abstract. *Latin American Media Research Completes a Cycle*

Over the last forty years media research in Latin America has maintained a strikingly consistent relation with critical analysis, and has been able to respond to the demands of the political circumstances of each period. At the same time, it has completed a cycle: from the applied media development research of the 1950s and 1960s, to that of the 1990s. An examination of the orientation of communications research in Latin America over this forty year period indicates that two tendencies —the ability to take a politically active stand, and the more recent return to a more applied discipline—, stem more from the changing relationships between the media and the Latin American state than from failure or from any particular critical intuition on the part of Latin American intellectuals. This article explores this relation and the type of media research which it gave rise to.

Key words: Latin American communications research, critical analysis, dependence theory, national communications policies, popular culture, cultural policies.

* Traducció: Renata Veloso.

Durant els últims quaranta anys, la investigació mediàtica a l'Amèrica Llatina ha demostrat un compromís notablement consistent amb l'anàlisi crítica, tot aconseguint respondre a les demandes de les circumstàncies polítiques de cada període. Al mateix temps, ha completat un cicle: de la investigació aplicada al desenvolupament dels mitjans de comunicació de massa a les dècades de 1950 i 1960, fins a la recerca aplicada al desenvolupament dels mitjans de comunicació de massa a la dècada de 1990. En examinar les orientacions de la recerca en comunicació a l'Amèrica Llatina en quaranta anys, aquestes dues tendències —per una banda, l'habilitat en comprometre's amb l'activisme polític i, per l'altra, el més recent retorn a una disciplina més aplicada— semblen ser més el resultat de les canviants relacions entre els mitjans de comunicació de massa i l'Estat llatinoamericà, que no pas del fracàs o d'una intuïció crítica especial dels intel·lectuals llatinoamericans. En aquest article m'agradaria explorar aquesta relació i els tipus de recerques mediàtiques engendrades per ella.

En termes generals, fins als anys seixanta, la relació entre l'Estat i els mitjans de comunicació de massa a l'Amèrica Llatina era de suport per part de l'Estat i d'encoratjament als mitjans de comunicació de massa comercials privats. Als anys seixanta, la relació es transformà i passà a ser de confrontació i conflicte entre els amos dels mitjans de comunicació de massa i els governs reformistes. Als anys setanta, la relació canvià una altra vegada vers el control exercit pels règims autoritaris sobre els mitjans de comunicació de massa, i, finalment, amb el retorn dels règims democràtics, vers la privatització i desreglamentació dels mitjans de comunicació de massa. La recerca mediàtica examina diferents temes i aplicà diferents teories a cada fase d'aquesta relació.

Durant la primera etapa d'harmonia, en ser bàsicament una relació mútuament beneficiosa entre els mitjans de comunicació de massa privats i els governs llatinoamericans, la investigació mediàtica era bàsicament acrítica i aplicada, i explorava el potencial de desenvolupament de la ràdio i de la televisió, a més de l'impacte dels seus missatges sobre actituds i creences. En creixer la mida i la influència dels mitjans de comunicació de massa, els Estats sentiren la necessitat d'assumir un rol més directe en l'administració d'aquests. Els líders miraren amb més cura el creixent poder dels mitjans de comunicació de massa i intentaren disminuir el control privat, ampliar el contingut nacional i establir alguna mena de control estatal sobre els mitjans audiovisuals —ràdio i televisió—, i fins i tot sobre la premsa. És aquí on es troben les arrels dels estudis crítics en comunicació. Els investigadors treballaven sovint dintre dels moviments de reforma mediàtica enlestits sota la direcció del govern o dins les organitzacions internacionals intergovernamentals per a la construcció d'un nou ordre nacional i internacional de la informació. Els esforços investigadors se centren en un incrementat rol domèstic i internacional dels Estats en els mitjans de comunicació de massa i en la cultura.

El fracàs dels règims reformistes a l'hora d'assolir els seus objectius socials i polítics més amplis i l'onada de règims autoritaris que s'estengué per tota la regió, sovint quedant-s'hi per dècades, conduí a la formació d'una nova escola d'investigació de la comunicació. Les dictadures imposaren una censura polí-

tica severa sobre determinats periodistes, però, en general, van permetre el desenvolupament comercial de la indústria mediàtica privada, sempre que aquesta donés suport al règim. Els investigadors crítics treballaven en col·laboració amb les temptatives de comunicació alternativa, o, des dels seus llocs d'exili, en contra dels règims autoritaris. Parlaven obertament en contra dels Estats sobre temes com ara mitjans i democràcia, comunicació política i comunicació alternativa.

El retorn gradual dels règims democràticament elegits i els mercats més oberts van engendrar una forma més pragmàtica de la recerca mediàtica, en general dirigida pels beneficis i pels mercats, o centrada en temes com ara la reglamentació —més que control— dels mitjans de comunicació de massa privats. Els mitjans de comunicació de massa es van fer cada cop més autònoms en relació amb l'Estat, però no antagònics en relació amb ell, tal i com havien estat al començament de la reforma mediàtica administrada per l'Estat. La reaparició de la recerca aplicada en comunicació a àrees com la salut i l'educació, i el creixement dels estudis culturals entraven menys en conflicte amb els mitjans de comunicació de massa privats i eren més apropiats al renaixement de la democràcia i a la construcció de les institucions democràtiques. Emergí un estil de recerca que era, de moltes maneres, més funcional pel que fa a les rutines de treball dels mitjans de comunicació de massa en les societats, i pel que fa també als usos per part dels Estats dels mitjans de comunicació de massa en els seus programes de comunicació. Investigadors de la comunicació administraren campanyes polítiques, presidiren consells de radio-difusió nacionals, dirigiren canals públics de televisió i treballaren sobre temes com la reglamentació dels mitjans de comunicació de massa en un mercat lliure.

L'intens, a vegades feroç, diàleg crític de la comunitat d'investigadors llatinoamericans sobre temes com mitjans de comunicació de massa i cultura reflecteix la relació canviant entre l'Estat i els mitjans de comunicació de massa. Això també explica bé la relativa estretesa de la mirada de la comunitat d'investigadors llatinoamericans, la qual, en la seva majoria, ha seguit el seu propi camí: agafà dels corrents intel·lectuals forans el que li servia per completar els seus propis arguments, però retornant sovint al seu propi diàleg intern, modelat sobretot per la canviant relació entre els mitjans de comunicació de massa i l'Estat.

Començament de la recerca crítica

A final dels anys cinquanta i començament dels seixanta, els països llatinoamericans foren bufetejats per greus problemes econòmics i creixents pressions socials. En un esforç per tractar aquests problemes i reduir la pressió social, els governs s'embarcaren en ambiciosos programes de desenvolupament, sovint a través de programes internacionals de desenvolupament com ara l'Aliança pel Progrés, el Banc Mundial i l'Organització dels Estats Americans. Els governs van aportar diners per a equipaments i programes de comunicació per tal d'utilit-

zar els mitjans de comunicació de massa en educació, salut, desenvolupament rural i planificació familiar. Un gran nombre de les primerenques recerques en comunicació a i sobre Amèrica Llatina es relacionaren d'alguna manera amb la planificació, la realització o l'avaluació de la comunicació per al desenvolupament.

En alguns països, però, la històrica relació harmònica entre l'Estat i els mitjans de comunicació privats establerts començava a fer-se malbé. A més de voler restringir el potencial de desenvolupament dels mitjans de comunicació de massa, els governs sentien la necessitat de controlar els que eren privats o de crear els seus propis mitjans per tal de comunicar-se directament amb les creixents masses de votants, cada cop més exposades a la ràdio i a la televisió. Presidents llatinoamericans, com Eduardo Frei i Salvador Allende a Xile, Juan Velasco a Perú, Luis Echevarría a Mèxic i Carlos Andrés Pérez a Veneçuela, argumentaren en favor dels mitjans de comunicació de massa públics o administrats per l'Estat i en favor també de les polítiques nacionals de comunicació. Com a resposta, els mitjans de comunicació privats esdevingueren cada cop més defensius i hostils envers l'Estat.

Un dels supòsits de la comunicació per al desenvolupament era que els mitjans de comunicació de massa privats volien socs en el desenvolupament, encara que les seves motivacions fossin comercials. L'orientació privada i comercial dels mitjans de comunicació de massa llatinoamericans es va anar establint fermament durant dècades, juntament amb un elevat percentatge de continguts, suport econòmic i control forans. Els Estats no havien concebut mai com a amenaçadores aquestes operacions. Elles esdevingueren amenaçadores, però, amb el fracàs del desenvolupament a l'hora de resoldre els problemes socials. Per què, es preguntaren els líders polítics, hom havia de creure innocentment que els mitjans de comunicació de massa promourien un comportament prodesenvolupament quan els seus amos s'interessaven sobretot pel benefici personal?

El 1976, Luis Ramiro Beltrán presentà una comunicació a la Conferència de l'Associació Internacional per a la Recerca de la Comunicació de Masses (IAMCR) a Leipzig. La seva comunicació, «*Alien Premises, Objects and Methods in Latin American Communications Research* (Premisses alienes, objectes i mètodes en la recerca de la comunicació llatinoamericana)», posteriorment publicada en tot el món (Beltrán, 1976 i 1979), resumí les principals crítiques sobre deu anys de recerca de la comunicació per al desenvolupament a l'Amèrica Llatina. La comunicació contenia les objeccions d'aquells líders polítics i intel·lectuals llatinoamericans que començaven a mirar críticament el paper dels mitjans de comunicació de massa a les seves societats. Beltrán i els seus col·legues de la Comunicació per al Desenvolupament havien administrat programes per a l'expansió de l'agricultura, havien inspeccionat campanyes de planificació familiar i salut i havien cooperat amb exercicis d'educació i aprenentatge a distància. Ara qüestionaven l'objectivitat de la «ciència» de les comunicacions, la seva habilitat per mesurar els canvis de comportament dels habitants d'una regió i la necessitat de reenfocar la recerca.

Ells creien que el focus de la recerca sobre l'individu i el comportament individual —i no sobre les constrenyidores estructures socials— era, per naturalesa, conservador. Els qüestionaris, les mostres, les entrevistes i les anàlisis estadístiques utilitzats en l'avaluació i l'orientació de les estratègies mediàtiques no podrien començar a copsar les complexitats i la diversitat cultural dels habitants del vast continent. Els resultats d'aquest tipus de recerca servien al manteniment de l'*statu quo* i imputaven la culpa del subdesenvolupament als individus abans que als constrenyiments econòmics i polítics. (Irònicament, vint anys després, aquests mateixos qüestionaris, mostres, entrevistes i anàlisis estadístiques s'han tornat a posar de moda, ara aplicats pels investigadors de la comunicació en escrutinis electorals.)

Els investigadors qüestionaren els mitjans de comunicació de massa privats comercials i el tipus de comportament que encoratjaven —consumisme, elitisme i racisme. El 1973, una trobada organitzada pel Centre Internacional per a l'Educació i la Comunicació a Amèrica Llatina (CIESPAL), feta a Costa Rica, recomanà com a focus principal de la recerca en comunicació:

L'anàlisi crítica del rol de la comunicació a tots els nivells d'operació, tant pel que fa a la dominació interna de classes, com pel que fa a la dominació externa, i l'estudi dels nous canals, missatges, situacions de comunicació, etc., que contribueixin al procés de transformació social. (*Languages* núm. 1, abril, 1974, citat a Sánchez Ruiz, 1992: 21-2).

Aquestes qüestions van obrir diferents rutes de recerca i activisme al camp de mitjans de comunicació de massa i cultura. Una ruta fou la de l'anàlisi crítica de l'estructura nacional dels mitjans de comunicació de massa —una tradició de la recerca llatinoamericana que segueix avui; vegeu, per exemple: Fernández, 1982; Herrán, 1991; Hurtado, 1989; Gargurevich, 1987; Lira, 1987; Mayobre, 1986; Moreira, 1989; Sodre, 1981; Rivadeneira i Tirado, 1986.

Gran part d'aquestes recerques es dedicaven a documentar el control monopolístic exercit per les empreses privades de *broadcasting*, el seu excessiu comercialisme i els seus continguts socialment improductius. Sovint s'ajuntava amb una defensa nacionalista envers la dominació forana dels mitjans de comunicació de massa i de la cultura. Inicialment, aquest tipus d'investigació aturà de sobte les recomanacions de canvis específics en la forma de propietat o control dels mitjans de comunicació de massa. Més tard, molts dels autors treballaren directament amb els moviments de reforma dels mitjans de comunicació nacionals a la regió —Antonio Pasquali i Oswaldo Capriles a Veneçuela, Luis Peirano i Rafael Roncagliolo a Perú, i Fàtima Fernández a Mèxic.

La primera onada d'investigacions crítiques problematitzà els mitjans de comunicació de massa i la seva relació amb els Estats. Als mitjans de comunicació de massa ja no se'ls veia neutrals en el procés de desenvolupament i es transformaren en part d'una crítica més àmplia del paradigma de la modernització. Si se suposava que els mitjans de comunicació de massa estaven al servei del desenvolupament i no ho estaven, aleshores hi havia quelcom equivocat amb els mitjans de comunicació de massa, i els Estats havien de fer-hi alguna cosa.

Dependència

Els fracassos percebuts en el desenvolupament i la modernització impulsaren els estudis sobre mitjans de comunicació de massa i cultura cap a l'òrbita de la teoria de la dependència, potser la teoria crítica més original procedent de l'Amèrica Llatina. L'anàlisi des de la teoria de la dependència va néixer de la crisi de les teories del desenvolupament i de la comprensió de la dependència com a element clau en l'explicació de les desgràcies econòmiques i de la manca d'habilitat de la regió per prosperar. Subdesenvolupament, segons la teoria de la dependència, no era pas una fase rudimentària del desenvolupament o el resultat de cultures i actituds tradicionals, tal i com mantenien els teòrics del desenvolupament. El subdesenvolupament era el resultat de la forma com aquestes societats i economies eren inserides en els mercats mundials. Les teories de la dependència llatinoamericanes reconceptualitzaren les teories marxistes de l'imperialisme i de la naturalesa disfuncional del capitalisme des de la perspectiva de la perifèria. A l'àrea de mitjans de comunicació de massa i cultura, la dependència fou expressada en termes de dominació cultural. Les cultures oprimides eren sufocades per les cultures dels seus mestres forans, moltes vegades amb l'auxili de col·laboradors nacionals.

La teoria de la dependència cultural, derivada de l'anàlisi marxista, va centrar el seu focus sobre el material base de la indústria internacional mediàtica. D'acord amb aquestes teories, la inversió dels publicistes principals, distribuïdors de programes i *broadcasters* nord-americans a l'Amèrica Llatina, i el paper del govern dels Estats Units en el suport de les seves operacions foranes foren els elements determinants en l'evolució dels mitjans de comunicació de massa llatinoamericans. Alguns dels treballs primerencs duts a terme en aquest marc vingueren dels Estats Units (Schiller, 1969). La influent publicació *Comunicación y Cultura en América Latina*, editada primerament (1973) a Santiago de Xile i després a Buenos Aires i a Ciutat de Mèxic, que es va traslladar amb la successió de cops militars a la regió, conté gran part de la literatura més representativa d'aquest enfocament feta pels llatinoamericans i per investigadors crítics de Nord-amèrica i Europa, com per exemple les de Dorfman i Mattelart, 1970; Mattelart, 1970.

L'anàlisi des de la teoria de la dependència i els subsegüents estudis sobre sistemes mundials i transnacionalització als anys setanta proveí el marc intel·lectual a molts estudis sobre mitjans de comunicació de massa i cultura a l'Amèrica Llatina. L'Institut d'Estudis Llatinoamericans —ILET, a Ciutat de Mèxic, Santiago i Buenos Aires—, i l'Institut per a l'Amèrica Llatina —IPAL, a Lima, Perú—, ajuntaren els esforços dels investigadors que treballaven des dels seus propis països, o des de l'exili, sota la financiació de l'ILET i de l'IPAL; per exemple: Arriaga, 1980; Beltrán i Fox, 1980; Esteinou, 1983; García Canclini i Roncagliolo, 1988; Portales, 1981 i 1987; Reyes Matta, 1983; Roncagliolo, 1986, i Seler i Roncagliolo, 1979.

Els seus estudis descriviren el control i la propietat forans dels mitjans de comunicació domèstics i la creixent naturalesa multinacional i transnacional

de les inversions, programacions, audiències i publicitat a l'Amèrica Llatina. Aquestes recerques van coincidir amb el posicionament, cada cop més nacionalista, dels Estats llatinoamericans al fòrum internacional en temes com ara l'autonomia cultural, el flux internacional d'informació i notícies, inversions estrangeres en les indústries culturals.

Polítiques nacionals de comunicació i reforma

Una altra ruta de la recerca crítica i políticament orientada de la comunicació que emergí de la regió estava estretament connectada amb els moviments per a la reforma domèstica política i social. Des dels anys setanta i fins cap a la meitat dels vuitanta, foren duts a terme a tota la regió esforços pel que fa a les polítiques de comunicació nacionals —notablement a Xile, Veneçuela, Perú, Mèxic i, breument, a Argentina. Aquests esforços, enfocats ostensiblement sobre el paper deficient dels mitjans de comunicació de massa privats en el foment de la participació social i del desenvolupament social i econòmic, varen ser generalment iniciats pel govern com a part de reformes polítiques i econòmiques més àmplies, i sovint resultaven en una ampliació del paper de l'Estat sobre els mitjans de comunicació d'àmplia difusió. Quasi uniformement, aquestes polítiques conduïren a una oposició activa envers els mitjans de comunicació de massa privats.

A pesar de les diferències entre els partits i les ideologies polítiques que motivaren les reformes mediàtiques, aquestes compartiren algunes característiques. Totes les reformes es preocuparen per la introducció del servei públic en les funcions dels mitjans de comunicació de massa, per la preservació de les tradicions culturals i creatives, i per la formulació de polítiques pels nombrosos sectors perjudicats de la societat. Totes intentaren dividir les estructures democràtiques i els arranjaments financers i administratius de manera que fossin representatius i participatius. I cap, amb l'excepció de Cuba, no va proposar el control parcial o total de l'Estat sobre els mitjans de comunicació de massa com a única alternativa als que eren comercials privats de massa.

A Xile (1966-1973), els moviments de reforma mediàtica implicaren l'establiment d'una xarxa nacional de televisió controlada pel govern. A Veneçuela (1970-1975), el moviment de reforma, sostingut pel president i dut a terme pels principals intel·lectuals veneçolans, intentà ampliar el rol del sector públic en els mitjans de comunicació d'àmplia difusió, tot incloent-hi l'establiment d'un sistema «mesclat» de *broadcasting* públic-privat. A Perú (1968-1975), les reformes arribaren encara més lluny: varen expropiar interessos controladors en les estacions de ràdio i televisió privades, varen nacionalitzar els diaris líders i els varen col·locar sota el control del govern mitjançant el pla, mai no realitzat, de posar-los a l'abast dels sectors organitzats de la població. A Mèxic (els anys setanta), el «dret de comunicar» fou inscrit a la Constitució Mexicana, i el govern mexicà féu significants incursions en el monopoli privat de *broadcasting*, tot incloent-hi la legalització del dret del govern de fer servir el 12,5% del temps d'emissions d'àmplia difusió de la televisió comercial privada per als

usos del govern i l'establiment d'una xarxa de televisió educativa nacional. A Argentina, el president Juan Perón (1973-74) renacionalitzà la televisió i expropià els estudis de les cadenes privades.

Amb l'empitjorament de les condicions econòmiques cap al començament de la dècada de 1980, la major part dels governs llatinoamericans havien fet un pas enrere en relació amb les seves temptatives de control estatal i de polítiques culturals nacionals, i havien fet les paus amb les indústries domèstiques privades de *broadcasting*. Els governs d'Amèrica Llatina, però, van seguir tenint un paper actiu en els moviments per a la reforma internacional dels mitjans de comunicació de massa i per un nou ordre mundial de la informació a través d'organitzacions com ara el Pacte Andí, el Bloc del Tercer Món a les Nacions Unides, el Moviment dels Països no Alineats, la Comissió McBride, i les diferents activitats sota l'ègida de la UNESCO. Els líders polítics i intel·lectuals llatinoamericans s'uniren als països africans i asiàtics en les demandes de sobirania política, econòmica i cultural.

Els investigadors de la comunicació foren protagonistes en molts moviments nacionals de reforma mediàtica, subministrant la informació i la planificació i sovint participant directament en la seva realització. Gran part de les recerques d'aquest període en els països on es feien les reformes estaven connectades d'alguna manera amb la justificació, la planificació, l'avaluació o l'aplicació de programes que buscaven la limitació dels mitjans de comunicació privats, l'augment dels continguts nacionals, l'eixamplament de la participació popular, i l'increment dels mitjans de comunicació de massa governamentals. Els investigadors Antonio Pasquali, Luis Ramiro Beltrán, Carlos Ortega, Luis Peirano, Luis Aníbal Gómez, Oswaldo Capriles, Elizabeth Safar i molts altres treballaren directament en moviments de reforma als seus països. Més tard, els investigadors llatinoamericans, molts dels quals estaven exiliats dels seus països a causa de la repressió política sota el govern dels militars, seguiren jugant un paper molt important als debats internacionals sobre l'imperialisme cultural: protestaven en contra del creixent paper central de les corporacions transnacionals en el control mundial dels mitjans de comunicació de massa i de la cultura. La contribució de l'ILET fou especialment important en aquest camp —va començar les seves activitats a Mèxic sota la direcció dels intel·lectuals xilens exiliats Juan Somavia i Fernando Reyes Matta, i amb la col·laboració de l'argentiní Héctor Schmucler, del peruà Rafael Roncagliolo, del xilè Diego Portales, a més d'altres comunicòlegs mexicans i llatinoamericans.

Els mitjans de comunicació de massa, l'autoritarisme i la democratització

A molts països, els programes per al desenvolupament i les reformes socials i econòmiques dels anys seixanta i setanta no varen complir la seva promesa de democràcia política, creixement econòmic i seguretat social. Les desigualtats socials i les rigideses estructurals semblaven ser creixents. Crítics de la dreta posaven en dubte la capacitat dels governants civils tant com a fonts de plani-

ficació i lideratge econòmic, com també com a vehicles per a una redistribució de poder i riquesa. Creixien els moviments revolucionaris i les pressions per una ampliació de la participació política, mentre que les estructures social i política tradicionals semblaven incapaces de contenir-los. Per a alguns, els militars aparegueren per tal d'oferir l'única solució.

La nova generació de règims militars que escombrà l'Amèrica Llatina esperava aconseguir el desenvolupament econòmic mitjançant un estat autocràtic que emprà tecnòcrates cada cop més estretament associats amb corporacions transnacionals. Els règims militars que enderrocaren els governants civils per tota la regió (Brasil 1964, Xile 1973, Uruguai 1973, Argentina 1976, Bolívia 1980) manipularen símbols del nacionalisme i de la modernització, i utilitzaren els mitjans de comunicació de massa per tal de controlar la informació i la comunicació pública i privada. Els militars varen posar els mitjans de comunicació privats d'àmplia difusió sota el seu control; varen censurar diaris i revistes i varen arrestar i matar periodistes. Al mateix temps, la nova ideologia del creixement econòmic sota l'autoritarisme polític donà tota la llibertat al creixement comercial i transnacional dels mitjans de comunicació de massa. Les grans inversions militars en les noves tecnologies de la comunicació, l'establiment d'una infraestructura nacional i l'extensa utilització de la publicitat promocionarien, en el futur, el desenvolupament comercial del *broadcasting*.

Les dictadures militars s'aferraven al poder per tot el continent —en el cas de Xile, fins als anys noranta. Si la investigació i la política sobre mitjans de comunicació de massa i cultura durant els anys setanta s'havien preocupat de treballar amb l'Estat per tal de reformar els seus recursos comunicatius, als anys vuitanta va ocupar extensament les anàlisis una perversa fascinació que s'oposava a l'estat autoritari i a la seva manipulació i control dels recursos comunicatius. A causa de la manca de capacitat dels investigadors a l'hora de treballar dins l'Estat o per fer reformes dirigides per aquest, els seus interessos es varen abocar sobre l'estudi de l'oposició i la resistència populars envers el control autoritari.

Les riques i variades recerques produïdes en alguns països sota règims autoritaris inclouen anàlisis crítiques de la manipulació dels mitjans de comunicació de massa i dels estralls en les llibertats personals fets pels militars —per exemple, els treballs de Giselle Munizaga i Paulina Gutiérrez a Xile i el de Patricia Terreno a Argentina. D'altres estudis van investigar l'ús que feien els règims autoritaris dels mitjans de comunicació; analitzaren també els mitjans de comunicació de massa «alternatius» i de resistència sota les dictadures, els límits i les dificultats de la «redemocratització» del sistema mediàtic nacional (Portales, 1981). Institucions d'investigació privades com ara CENECA a Xile, CEDES i CLACSO a Argentina, i universitats com ara la Universidade de Campinas i la de São Paulo a Brasil van jugar un paper clau en el manteniment de la investigació crítica, sovint sota difícils circumstàncies. En alguns països, per exemple el Paraguai, la manca de llibertat intel·lectual i les limitadíssimes condicions per aconseguir beques durant el govern dels militars, deixà poc espai per a la recerca i l'anàlisi de la comunicació i de la cultura. A d'altres

països la investigació continuà, tot i que amb un mínim finançament —per exemple, a Bolívia (Rivadeneira, 1982) i a Uruguai (Gabay, 1988).

Mitjans de comunicació de massa alternatius

Durant els llargs anys de la dictadura militar i dels règims no democràtics, la gent i les organitzacions que havien estat privades de l'accés als mitjans de comunicació i que volien mantenir vives la seva cultura i la seva resistència política envers les dictadures, van recórrer a d'altres mitjans com ara la ràdio i els diaris comunitaris, la producció local de vídeo i el teatre de barri. Aquestes experiències esdevingueren conegudes com mitjans de comunicació de massa «alternatius». Els mitjans de comunicació de massa alternatius eren una forma d'expressió o protesta en societats on tenir una opinió o expressar una idea era sovint perillós, i on l'accés als mitjans de comunicació hegemònics o comercials era impossible.

Els mitjans de comunicació de massa alternatius no eren pas nous a l'Amèrica Llatina. Històricament, la regió va abrigar milers de formes d'expressió diferenciades i variades, que sovint tractaven de mantenir vives les expressions i els valors alternatius d'un grup que estava políticament, econòmicament, ètnicament o culturalment exclòs o desproveït de poder. Alguns usos alternatius dels mitjans de comunicació de massa, per exemple la Ràdio Mineras, dels miners d'estany bolivians, començà poc després de la Segona Guerra Mundial. D'altres mitjans de comunicació de massa alternatius eren dirigits per l'Església catòlica, després que el Concili Vaticà II anunciés l'opció preferencial de l'Església pels pobres i el suport per a molts dels integrants de la teologia de l'alliberament. Com a resultat, l'Església desenvolupà mitjans de comunicació «alternatius» grupals i populars.

En alguns casos, els mitjans de comunicació de massa alternatius van funcionar com autèntiques alternatives als alienants mitjans de comunicació controlats pel govern, i com una forma de comunicació democràtica i participativa. En d'altres, serviren com a filtres que descodificaven, interpretaven i ajudaven la gent a resistir els missatges monolítics escampats pels mitjans de comunicació de massa sota les dictadures. I en d'altres, encara, els mitjans de comunicació de massa alternatius exerciren un paper específic en l'organització i l'educació populars. Gran part de la recerca llatinoamericana sobre comunicació alternativa estava estretament connectada amb programes d'acció, i molts investigadors varen ser protagonistes en els mitjans de comunicació i en processos alternatius. Algunes de les experiències de la comunicació alternativa són analitzades en Festa i Lins da Silva, 1986.

Cultura popular

Durant els anys de la dictadura, en veure's privats de l'accés als mitjans de comunicació de massa governamentals i a les reformes d'aquests dirigits per l'Estat, alguns investigadors llatinoamericans canviaren el seu focus d'anàlisi: del

control autoritari sobre els mitjans de comunicació de massa passaren a l'estudi de la cultura popular. La recerca sobre la cultura popular forma part d'un dels més perspicaces i teòricament desafiants tipus d'investigacions sortits d'Amèrica Llatina, i va fer trontollar profundament les fundacions de les teories sobre la comunicació alternativa. Aquest «terratrèmol teòretic» queda més clarament exemplificat en els treballs de Jesús Martín-Barbero i Néstor García Canclini, els estudis dels quals sobre la cultura popular desafien la recerca (i les polítiques) del desenvolupament, de la dependència i de les reformes, a part de qüestionar fins i tot la mateixa existència de la comunicació alternativa.

Moltes de les teories sobre comunicació alternativa parteixen de la premissa de la puresa dels processos i dels actors de la comunicació popular i de l'absència de contaminació en relació amb mitjans de comunicació de massa. Recerques sobre la cultura i la recepció populars (Fuenzalida i Hermosilla, 1989; Fuenzalida, 1990; García Canclini, 1990; Martín-Barbero, 1987) qüestionaren aquesta premissa. Tal i com observen Huesca i Dervin: «Les línies entre opressor i oprimint —assumides com clarament demarcades en moltes de les investigacions sobre comunicació alternativa— varen ser vistes com a borroses i movedisses» (1994: 12).

Els estudis sobre cultura popular revelaren les contradiccions, les barreges i els sincretismes que maquillaven les suposades actituds «tradicionals» del pagès, dels indígenes i dels pobres a l'Amèrica Llatina, les quals justament formaven part dels principals objectius dels esforços de la línia d'investigació de la comunicació per al desenvolupament i la modernització. Ells ensenyaren que la identitat cultural no és només o simplement el producte de la imposició del més fort sobre el més dèbil o del forà sobre el nacional, sinó la barreja de l'acceptació, el rebuig i la reelaboració, continuament sota negociació. Ells revelaren la barreja de submissió, complicitat, resistència i reconversió que hi ha dintre d'allò alternatiu¹.

1. Encara que pugui semblar que aquestes descobertes són molt similars a les dels estudis sobre recepció i etnografia de l'audiència realitzats a Nord-amèrica o Europa, en el context polític llatinoamericà l'impacte dels estudis sobre la cultura popular va ser qualitativament diferent. Els primerencs estudis sobre comunicació alternativa havien tendit a pintar la societat civil —tot el que està separat de l'Estat— com a veritablement autònoma. Però, tal i com observa un analista, «el fet era que la majoria dels moviments que s'estengueren per tot Amèrica Llatina durant els anys seixanta i setanta semblaven ser exteriors a l'Estat solament perquè els Estats contra els quals s'oposaven eren autoritaris per excel·lència, en un clar contrast amb els moviments previs que havien estat completament incorporats per l'Estat» (Castaneda, 1993: 199).

L'aparença d'autonomia, d'acord amb el mateix analista, resultava del fet que la lluita envers la dictadura a l'Amèrica Llatina havia ocorregut efectivament a fora de les estructures estatals prèviament existents, i a dintre de les múltiples noves formes dels moviments alternatius i de les masses. L'aparença d'autonomia també responia al fracàs de l'Estat a l'hora de complir els seus objectius pel que fa al desenvolupament i la reforma —especialment, al fracàs dels estats progressistes. O potser responia al desig que una nova forma de poder —vinguda dels moviments populars— pogués tenir èxit on l'Estat havia fallat. Aquests sentiments foren especialment evidents en la literatura sobre comunicació alternativa, que

Teories sobre la cultura popular com les de Jesús Martín-Barbero i Néstor García Canclini, varen qüestionar tant les teories de la dependència i la dominació com també la possibilitat de reformes polítiques dirigides per l'Estat. Aquests conceptes, afirmen els autors, han estat construïts tot basant-se en una visió simplista i mecànica de la cultura i de l'Estat que ignorava la seva formació històrica i les transaccions que continuament es donen a tots els nivells. Tal i com ho explica Martín-Barbero, «[...] la gent va sortir del món de l'acadèmia i de la planificació governamental i es va haver d'encarar amb la realitat cultural d'aquests països [...] Ens vam adonar de les memòries i les imatges que mesclaven les rutes indígenes amb la cultura pagesa, el rural amb l'urbà, el folklòric amb la cultura popular, i el popular amb la nova cultura de masses» (Martín-Barbero, 1993: 2). Percebre la cultura popular com aquella «varietat densa de cultures populars fortes, vives, que proveeixen un espai per a profunds conflictes i imparable dinamisme cultural» (Martín-Barbero, 1993: 2), desafiava els investigadors a estudiar els processos de creació de la cultura de masses sense veure'ls com a processos de degradació cultural.

El treball de Néstor García Canclini feia veure com els investigadors de la comunicació havien d'estudiar les cultures híbrides que constitueixen la modernitat a l'Amèrica Llatina; feia veure també com el coneixement parcial de les diferents disciplines que s'ocupen de l'estudi de la cultura poden unir-se per tal d'elaborar una explicació més plausible de les contradiccions i els fracassos de la modernització (1989). Aquest desafiament es va fer evident en els treballs de Rosa María Alfaro sobre ràdio popular (1990), de Peirano i Sánchez León sobre l'humor popular (1984), i en el dels historiadors culturals Ford, Rivera i Romano sobre els subgèneres de la novel·la detectivesca, dels contes infantils, de les revistes, del ràdio-teatre i del periodisme (1985). Altres investigadors varen dur a terme estudis sobre programes específics i animadors populars de la televisió (Altamirano, 1987), i sobre la relació entre la cultura popular i la transnacional (García Canclini i Roncagliolo, 1988). No obstant això, en fer-se més versemblant el panorama de la redemocratització, d'altres investigadors retornaren a les anàlisis polítiques, tot intentant entendre les polítiques culturals i les possibilitats d'una formulació futura de les polítiques en els nous Estats democràtics.

Noves polítiques culturals i política

Cap a la meitat dels anys vuitanta, amb la gradual tornada de la democràcia a la regió, el Consell Llatinoamericà per a les Ciències Socials, CLACSO, va formar un grup de recerca sobre polítiques culturals. Els estudis del grup arribaren més lluny que els estudis de les dècades anteriors sobre polítiques culturals establertes per l'Estat, incloent-hi ara les transnacionals, el sector domèstic pri-

tendia a la romantització de les experiències comunicatives de les masses, i els atribuïa una estabilitat de poder pel que fa a l'establiment de les polítiques nacionals culturals molt més gran de la que, de fet, disposarien amb el retorn de la democràcia.

vat i les organitzacions populars. El canvi de l'èmfasi de la recerca —que s'allunyava de l'Estat— sorgí com a resultat lògic de la privatització dels serveis públics, de l'orientació cap a la desreglamentació de les economies de mercat, i de l'augment de la centralitat del paper dels mitjans de comunicació de massa privats en la formació dels subjectes polítics. El grup CLACSO estudià les bases culturals dels moviments populars i revolucionaris, i el paper de la cultura en la construcció del consens i de l'hegemonia (García Canclini, 1987; Landi, 1984; Brunner, 1985; Miceli, 1984; CLACSO, 1989). Roberto Amaral i César Guimaraes estudiaren la relació entre la televisió (Globo) i la política al Brasil (1986 i 1990); Lins da Silva observà els mitjans de comunicació de massa durant les eleccions brasileres del 1989; Javier Protzel examinà els mitjans de comunicació de massa i el màrqueting polític en les eleccions peruanes entre Vargas Llosa i Fujimori (1991), i Oscar Landi analitzà el paper de la televisió en l'establiment de l'escenari, de l'agenda i del llenguatge en la política a Argentina (1992).

Sense un tema unificador

El gradual retorn a la democràcia a l'Amèrica Llatina, combinat amb la introducció de polítiques per a un mercat econòmic lliure, la desreglamentació i la privatització de les empreses estatals, va ocasionar l'establiment d'un nou tipus de relació entre l'Estat i els mitjans de comunicació de massa, i també va introduir alguns nous temes en l'agenda de la recerca en comunicació. Els estudis que s'havien desenrotllat al voltant dels moviments per la comunicació i el desenvolupament, de les reformes i polítiques nacionals de comunicació i de les lluites envers les dictadures, deixaven espai ara per a un nombre immens de diferents projectes. Cap d'aquests estudis no va enfocar les energies col·lectives de la recerca comunitària tal i com solien fer els estudis del passat.

En relació amb aquests canvis, Enrique Sánchez Ruiz parla de la tendència a allunyar-se de l'estil intel·lectual autoritari del passat —quan hi havia el monopoli absolut de la veritat—, tot apropant-se a un pluralisme i a una modestia intel·lectuals més grans (Sánchez, 1992: 16). José Marques de Melo (1993: 218) interpreta el canvi de la recerca com la preservació de l'actitud crítica en la formulació de les hipòtesis i en les assumpcions inicials de la investigació, juntament amb l'ús dels dos tipus de mesurament quantitatiu i qualitatiu en la descripció i la diagnòsi dels processos dels mitjans de comunicació de massa i de la cultura.

En lloc de les grans teories i dels grans projectes sobre l'Estat i els mitjans de comunicació de massa, les investigacions i polítiques sobre cultura i mitjans de comunicació de massa a Amèrica Llatina començaren a enfocar els espais on aquests mitjans i la cultura tenien impactes socials, econòmics o polítics distints, ja fos en relació amb l'educació, les campanyes polítiques com amb els esforços de desenvolupament. Aquests espais es troben, predominantment, dintre de les democràcies elegides i els mercats lliures; la recerca és més administrativa i menys crítica. Els senyals del que uns poden considerar un

envelliment i d'altres, un creixement del pragmatisme o del conformisme de la comunitat llatinoamericana d'investigadors (Faraone, 1992), vénen del sorgiment d'interessos d'estudi sobre educació i mitjans de comunicació i sobre la relació entre els mitjans de comunicació i l'ensenyament formal.

Aquest canvi fa que la recerca procedent de l'Amèrica Llatina avui sembli menys crítica, o potser més resignada, que aquella que ve d'Europa o fins i tot dels Estats Units. De fet, tal i com observa Sinclair (1994: 27), la major part de la literatura sobre globalització o internacionalització s'ocupa de l'americantització d'Europa, probablement perquè aquests temes segueixen tenint interès per als Estats en aquestes societats. Molt poques investigacions sobre aquest tema vénen d'Amèrica Llatina. Els líders polítics i els governs llatinoamericans han abandonat, en la seva totalitat, les preocupacions nacionalistes per la protecció de la identitat cultural, de la mà amb els mitjans de comunicació de massa estatals. Les demandes de la Comunitat Europea per quotes de programes produïts nacionalment i els seus debats sobre les reduïdes esferes del *broadcasting* públic, sonen com a antiquats a l'Amèrica Llatina, on els Estats lluitaren aquestes batalles vint anys enrere, i on el sector privat és avui suficientment fort com per exportar la programació nacional, encara que siguin sobretot telenovelles.

El creixent pragmatisme de la recerca en comunicació no significa que ja no es facin estudis sobre els efectes de la «globalització» o de la «transnacionalització» a l'Amèrica Llatina. Segueix havent-hi un significant conjunt d'aquest tipus de recerca, especialment pel que fa a les escoles de graduació i postgraduació en comunicació per tota la regió. Tanmateix, aquestes investigacions tendeixen a ser descriptives, i els seus lligams amb la política domèstica estan un altre cop connectats amb el comerç i la reglamentació —per exemple, el paper de l'Estat en els nous acords comercials de l'economia regional. S'inclouen com a exemples d'aquesta tendència els estudis sobre el MERCOSUR i les recerques dutes a terme a Mèxic sobre l'impacte de l'Acord per al Lliure Comerç Nord-americà (Esteinou, 1992 entre d'altres).

Nota final

Avui dia, el desafiament d'Amèrica Llatina pel que fa a la relació entre l'Estat i els mitjans de comunicació de massa —construir uns mitjans de comunicació veritablement democràtics dins d'una economia de mercat àmpliament lliure— és més pragmàtic i difós que en qualsevol altre moment dels últims vint-i-cinc anys. Aquest desafiament requereix que es faci un examen dels drets i les obligacions individuals, de les organitzacions de la societat civil i de les cada cop més autònomes i poderoses indústries transnacionals de la cultura i dels mitjans de comunicació de massa. Entre moltes altres tasques, això implica el dibuix i la realització de règims de reglamentació, l'organització d'una assistència directa o indirecta de l'Estat, i la formulació d'una política de comerç per a les organitzacions mediàtiques i culturals.

A pesar d'aquestes consideracions més àmplies sobre drets i obligacions, la representació i la responsabilització polítiques s'han trobat molt a faltar en

l'agenda d'investigacions de la regió. La llarga absència de sistemes democràtics va convertir molts tòpics en merament acadèmics, o perillosos. Avui, això no obstant, els investigadors llatinoamericans estan contribuint a la construcció d'una comunicació democràtica en àrees com la de la integració regional (Kunsch, 1993), drets de la comunicació i reglamentació de lleis (Rama, 1992) i comunicació i salut (Beltrán, 1993).

Mentre que alguns investigadors poden dir que la investigació i la teoria sobre cultura i mitjans de comunicació de massa a l'Amèrica Llatina han perdut la direcció i la convicció, d'altres constaten un benvingut alleujament en relació amb el que, per a aquests, eren les certeses i els reduccionismes ideològics del passat. En tots dos casos, la recerca mediàtica a l'Amèrica Llatina seguirà evolucionant, mentre les riqueses i les pobreses creixents de la nova era de la comunicació generin noves àrees de tensió entre l'Estat i aquells qui controlen les fonts d'informació i cultura.

Bibliografia

- ALFARO, R.M. i altres (1990). *Cultura de Masas y Cultura Popular en la Radio Peruana*. Lima: Tarea.
- ALTAMIRANO, J.C. (1987). *Así Así se Mueve Don Francisco*. Santiago: ILET.
- ÁLVAREZ, L. (1990). *Medios de Comunicación y Trampas a la Democracia: Ensayos sobre Comunicación y Democracia*. Montevideo: CLEAH.
- AMARAL, R.; GUIMARAES, C. (1986). «A Televisao Brasileira na Transição (um caso de conversao rápida à nova ordem)». *Comunicação e Política*, núm. 6, 1/86.
- (1990). «Medios de masa y elecciones. Un experimento Brasileño». *Telas* 19, p. 131-9.
- ARRIAGA, P. (1980). *Publicidad, Economía y Comunicación Masiva: México y los Estados Unidos*. Mèxic: ILET/Nueva Imagen.
- BELTRÁN, L.R. (1976). «Alien Premises, objects and methods in Latin American Communication Research». A: ROGERS, E. (ed.). *Communication and Development: Critical Perspectives*. Beverly Hills: Sage.
- (1979). «Premisas, objetos y métodos foráneos en la investigación sobre comunicación en América Latina». A: MORAGAS, M. (ed.). *Sociología de la Comunicación de Masas*. Barcelona: Gustavo Gili.
- BELTRÁN, L.R.; FOX, E. (1980). *Comunicación dominada: los Estados Unidos en los medios de América Latina*. Mèxic: ILET/Nueva Imagen.
- BRUNNER, J.J. (1985). «Cultura y Crisis de Hegemonías». A: BRUNNER, J.J.; CATALÁN, G. *Cinco Estudios sobre Cultura y Sociedad*. Santiago de Xile: FLACSO.
- BRUNNER, J.J. (1988). *Un espejo trizado: ensayos sobre cultura y políticas culturales*. Santiago: FLACSO.
- CAPRILES, O. (1976). *Estado y Política de la comunicación en Venezuela*. Caracas: ININCO.
- CATALÁN, C. (1988). «Mass Media and the Collapse of a Democratic Tradition in Chile». A: FOX, E. (ed.). *Media and Politics in Latin America: the Struggle for Democracy*. Londres: Sage, p. 45-55.
- CLACSO. (1989). *Innovación cultural y actores socio-culturales* (volum, 33/34). Buenos Aires: CLACSO.
- DORFMAN, A.; MATTELART, A. (1970). *Para leer el Pato Donald: comunicación de masas y colonialismo*. Buenos Aires: Siglo XXI.

- ESTEINOU, J. (1983). *Medios de comunicación y construcción de la hegemonía*. Mèxic: ILET/Nueva Imagen.
- (1992). *Los medios de comunicación ante el tratado de Libre Comercio*. Mèxic: PCF.
- FARAONE, R. (1992). *Reflexiones sobre Comunicación Social*. Montevideo: Universidad de la República/ FHCE.
- FERNÁNDEZ, F. (1982). *Los medios de difusión en México*. Mèxic: Juan Pablo.
- FIESTA, R.; LINS DA SILVA, C.E. (eds.) (1986). *Comunicación Popular y Alternativa*. Buenos Aires: Ediciones Paulinas.
- FORD, A.; RIVERA, J.B.; ROMANO, E. (1985). *Medios de Comunicación y Cultura Popular*. Buenos Aires: Legasa.
- FOX, E. (1988). *Politics and Mass Media in Latin America: the Struggle for Democracy*. Londres: Sage.
- (1989). *Medios de comunicación y Política en América Latina: la lucha por la democracia*. Barcelona: Gustavo Gili.
- FOX, E. i altres (1982). *Comunicación y Democracia en América Latina*. Lima: DESCO.
- GABAY, M. (1988). *Política, Información y Sociedad. Represión en el Uruguay contra la Libertad de Información, de Expresión y Crítica*. Montevideo: Centro Uruguay Independiente.
- GARCÍA CANCLINI, N. (1982). *Las Culturas Populares en el Capitalismo*. Mèxic: ILET/Nueva Imagen.
- GARCÍA CANCLINI, N. (ed.) (1987). *Políticas Culturales en América Latina*. Mèxic: Grijalbo/Enlace.
- (1989). *Culturas Híbridas: Estrategias para entrar y salir de la modernidad*. Mèxic: Grijalbo.
- GARCÍA CANCLINI, N.; RONCAGLIOLO, R. (eds.) (1988). *Culturas Transnacionales y Culturas Populares*. Lima: IPAL.
- GARGUREVICH, J. (1991). *Historia de la Prensa Peruana 1594-1990*. Lima: La Voz.
- (1987). *Prensa, Radio y TV. Historia Crítica*. Lima: Horizonte.
- HERRAN, M.T. (1991). *La Industria de los Medios Masivos de Comunicación en Colombia*. Bogotá: FESCOL.
- HUESCA, R.; DERVIN, D. (1994). «Toward Communication Theories of and for Practice: The Past/Future of Latin American Alternative Communication Research». A: *Journal of Communication*. Autumm (Tardor) 1994. Vol. 44, núm. 4, p. 53-73.
- HURTADO, M. de la L. (1989). *Historial de la TV en Chile (1958-1973)*. Santiago: CENECA.
- KUNSCH DROHLING, M. (ed.) (1993). *Indústrias Culturais e os Desafios da Integração Latino-Americana*. Sao Paulo: Intercom.
- LANDI, O. (1984). «Cultura Política en la Transición Democrática». A: OSZLAK, O. i altres. *Proceso, Crisis y Transición Democrática*. Buenos Aires: CEDAL.
- (ed.) (1987). *Medios, Transformaciones Culturales y Política*. Buenos Aires: Legasa.
- (1992). *Devórame otra vez: Qué hizo la televisión con la gente y qué hace la gente con la televisión*. Buenos Aires: Planeta.
- LINS DA SILVA, C.E. (1990). «Indústria da Comunicação: Personagem Principal das Eleições Presidenciais Brasileiras de 1989». A: *Intercom. Revista Brasileira de Comunicação*, núm. 62/63.
- LIRA, J.P. (1987). *Televisión en Chile: Un Desafío Nacional*. Santiago: CED/CENECA.
- MARTÍN-BARBERO, J. (1987). *De los Medios a las Mediaciones: Comunicación, Cultura y Hegemonía*. Barcelona: G. Gili.

- (1989). *Procesos de Comunicación y Matrices de Cultura: Itinerario para Salir de la Razón Dualista*. Mèxic: G. Gili.
- MARQUES DE MELO, J. (1993). «Investigación en Comunicación: Tendencias de la Escuela Latinoamericana». *Anuario del Departamento de Historia* 5, Madrid: Editorial Complutense, p. 201-223.
- MATTELART, A. (1970). «Estructura del poder Informativo y dependencia. La Dependencia del Medio de Comunicación de Masas». *Cuadernos de la Realidad Nacional*, núm. 3.
- MATTELART, A.; MATTELART, M. (1986). *Le Carnaval des Images*. París: INA/Documentation Française.
- MATTELART, M.; PICCINI, M. (1974). «La televisión y los sectores populares». *Comunicación y Cultura*, núm. 2.
- MAYOBRE, J.A. (1986). *Las Políticas de Televisión en Venezuela*. Lima: IPAL.
- MICELI, S. (1984). *Estado e Cultura no Brasil*. Sao Paulo: DIFEL.
- MONT, C.G. (1992). *El Desafío de los Nuevos Medios de Comunicación en México*. Mèxic: AMIC/Diana.
- MOREIRA, S.V. (1991). *O Rádio no Brasil*. Rio de Janeiro: Rio Fundo Editora.
- PEIRANO, L. i altres (1978). *Prensa, Apertura y Límites*. Lima: DESCO.
- PEIRANO, L.; SÁNCHEZ LEÓN, A. (1984). *Risa y Cultura en la Televisión Peruana*. Lima: DESCO/YUNTA.
- PORTALES, D. (1981). *Poder Económico y Libertad de Expresión: La Industria de la Comunicación Chilena en la Democracia y el Autoritarismo*. Mèxic: ILET/Nueva Imagen.
- PORTALES, D. (1987). *La Dificultad de Innovar*. Santiago: ILET.
- PROTZEL, J. (1991). «Vargas Llosa y Fujimori: de una modernidad a otra. Crisis del Marketing Político en Perú». *Diálogos de la Comunicación*, núm. 29.
- REYES MATTA, F. (1983). *Comunicación Alternativa y Búsquedas Democráticas*. Mèxic: ILET/FES.
- RAMA, C. (ed.) (1992). *Industrias Culturales en Uruguay*. Montevideo: ARCA.
- RIVADENEIRA, R.; TIRADO, N. (1986). *La televisión en Bolivia*. La Paz: Quipus.
- RONCAGLIOLO, R. (1986). «Transnational Communication and Culture». A: ATWOOD, R.; MCANANY, E. (eds.) *Communication and Latin American Society*, 79-88. Madison: University of Wisconsin.
- SÁNCHEZ RUIZ, E. (1992). *Medios de Difusión y Sociedad*. Guadalajara: Centro de Estudios de la Información y la Comunicación.
- SELSER, G.; RAFAEL, R. (1979). *Trampas de la Información y Neocolonialismo: las agencias de Noticias frente a los Países no Alineados*. Mèxic: ILET.
- SCHILLER, H. (1969). *Mass Communication and the American Empire*. Boston: Beacon.
- SCHNITMAN, J. (1984). *Film Industries in Latin America: Dependency and Development*. Norwood: Ablex.
- SIMPSON, M. (1981). *Comunicación Alternativa y Cambio Social*. Mèxic: Universidad Nacional Autónoma de México.
- SINCLAIR, J. (1994). «Culture and Trade: Some Theoretical and Practical Considerations on Cultural Industries». Comunicació presentada a la XIX^{ena} Conferència Internacional de l'Associació per a la Recerca de la Comunicació de Masses. Seül, Corea, del 3 al 8 de juliol de 1994.
- SODRÉ, M. (1981). *O Monopólio da Fala: Função e Linguagem da Televisão no Brasil*. Petrópolis: Vozes.